

**HANİFE, RÜŞD, TUSİ VE DEVVANİ’DE ADALET VE İKTİSADİ ADALET
JUSTICE AND ECONOMIC JUSTICE IN HANIFA, RUSHD, TUSI AND DEVVANI**

Yaşar ALKAN¹

Öz

Bu çalışmada Ebu Hanife, İbn Rüşd (Averroes), Nasîrüddin Tûsî ve Celaledin Devvanî'nin adaleti ve iktisadi adaleti ele alış biçimleri analiz edilecektir. İslam üzerine geliştirdikleri görüşler belirli bir mantık silsilesi içerisinde incelenecektir. Bu bağlamda Allah'ın indirdiğine uygun bir sistemin hakkaniyet olarak adaletle yönelik işlemler dahilinde mevcudiyetini sürdürebilmesi için içtihadlar yaparak çağlarının sorunlarına çözümler üretme amacı güden bu isimlerin yaptıkları irdelenecektir. Buradan hareketle zamanlarında adaletle ve iktisadi adaletle dair ürettikleri fikirlerin güncel anlamları ve geçerlilikleri değerlendirilecektir. Sosyal, siyasal, hukuki ve iktisadi yapının sağlıklı işleyebilmesi için ortaya koydukları anekdotlar gözden geçirilecektir. Yaşadıkları zaman dilimlerinde devlet, adalet, iktisat, toplum, millet bilinci, işbölümü ve uzmanlaşma gibi hususlarda verdikleri bilgiler kendi dönemlerine ışık tutmaktadır. Bunun da ötesinde gelecek nesillerin yöneticilerine ve sosyal bilimcilerine yol gösterecek fikirler içermektedir. Dolayısıyla Hanife, Rüşd, Tusi ve Devvani'nin ortaya koyduğu analizler çok milletli ve heterojen toplum yapısına sahip ülkelerde sosyal ahengi sağlamaya yönelik politikalara dair önemli açıklamalar ihtiva etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Ebu Hanife, İbn Rüşd (Averroes), Nasîrüddin Tûsî, Celaledin Devvanî, Adalet, İktisadi Adalet

Jel Kodlar: B15, N15, Z12

Abstract

In this study will be analyzed Abu Hanifa, Ibn Rushd (Averroes), Nasir al-Din al-Tusi and Celaledin Devvanî's approaches for justice and economic justice. Their views on Islam will be examined within a certain line of logic. For the purpose will be examined in order to maintain the existence of a system according to God's righteousness in accordance with justice processes, the works of these names which aim to produce solutions to the problems of their ages by making ijtihads. From this point of view will be evaluated the current meanings and validity of the ideas they produce in their times on justice and economic justice. Their anecdotes will be reviewed for the healthy functioning of social, political, legal and economic structure. Informations that they give about state, justice, economy, society, national consciousness, division of labor and specialization shed light on their time periods. Furthermore their ideas include thoughts that will guide the leaders and social scientists of future generations. Therefore Hanifa, Rushd, Tusi and Devvani's analyses contain important explanations about the policies towards providing social harmony in

¹ Dr. Celal Bayar Üniversitesi, İktisat Bölümü, yasaralkanxxx@hotmail.com, 0000-0001-9553-5646

multinational and heterogeneous social structures. This study submits a different perspective to examine the solutions offered by Abu Hanifa, Ibn Rushd (Averroes), Nasirüddin Tûsî and Celaleddin Devvanî in the times they lived and to the future generations. The solutions they developed against the complicated conflicts of their ages include information that can be taken as examples for now and future. Their decisions and judgments on social, political, legal and economic issues in their positions give effective methods to their interlocutors.

Keywords: Abu Hanifa, Ibn Rushd (Averroes), Nasir al-Din al-Tusi, Celaleddin Devvanî, Justice, Economic Justice

Jel Codes: B15, N15, Z12

Giriş

Güncel algıda İslam tarihinin kapsamı genellikle Hz. Muhammed'e vahyedilen ayetlerle başlatılmaktadır. Oysa İslam, Allah'ın indirdiği tüm kitapları ve dolayısıyla tüm zamanları kapsayan bir dindir. Çalışmanın mahiyeti ise İslam üzerine düşünceler geliştirerek Allah'ın rızasını elde etmeye çalışan Hanife, Rüşd, Tusi ve Devvani'nin adalet ve iktisadi adalet bağlamında ortaya koydukları görüşleri değerlendirmeye yöneliktir. Dolayısıyla içerik belirli bir kısıt içerisinde irdelenmelidir. Dikkat çekilmesi gereken diğer husus ise bu düşünürlerin yapıp ettiklerinin geçerliliğidir. İslam açısından insanlar dini temsil eden değil; Allah'ın emirlerinin, yasaklarının, salahiyetlerinin ve Allah'ın rızasına nail olmayı mümkün kılacak eylem biçimlerinin icracısı konumundadır. Buradan hareketle bu isimlerin İslam'ı temsil ettiklerini belirtmekten ziyade onların kendilerini Allah'ın ve resullerinin çizdiği dosdoğru yoldan gitmeye çalışan ve onlara tabi olarak varlıklarını *I'lay-ı Kelimetullah*'ı hayatlarına ve toplumlarına benimsetme çabası üzerine konumlandıran alimler oldukları söylenebilir. Bu temellendirmeye istinaden Hanife, Rüşd, Tusi ve Devvani'nin faaliyetlerini, eserlerini, içtihadlarını ve diğer tüm davranışlarını İslam'ın yapı taşı veya asli ögesi olarak değerlendirmek yerine Müslüman, Mümin, Muttaki birer birey olmaya çalışan kişilerin eylemleri olarak görmek yerinde olacaktır.

Bunun için erken dönem İslam'da bağımsız ferdler olarak kulluk şuuru içinde rıza-yı ilahi maksatlı dinin temel kaynaklarını esas alınarak içtimai ve siyasi gelişen sorunlar karşısında tarihi tecrübe ve akıl yoluyla çağdaş imkanlar nispetinde çözüm bulma kabiliyeti devamlı gelişmiştir (Aydın, 2018, s.73-95).

1. Ebu Hanife'de Adalet ve İktisadi Adalet

Ebu Hanife 699'da Küfe'de doğmuştur ve 767'de Bağdat'ta vefat etmiştir. Alelade ve fakat dürüst olarak tanınan bir esnaf iken ilerleyen dönemde ilme olan merakı sayesinde kendini geliştirerek İmam-ı Azam yani en büyük imam ünvanı layık görülecek kadar İslam hukuku alanında yetkin bir isim olmuştur (Akgündüz, 1986: 20). Büyük bir alim ve müçtehid kabul edilen Hanife öğrenci yetiştirerek süregelen bilgi, birikim külliyyatının devamlılığını sağlamıştır. Aynı zamanda mevcut hukuki sorunlara Kur'an, Sünnet ve akletmeyle getirdiği çözümleri gözlemleyen talebe grubuna İslam hukuk metodunun

Hanife, Rüşd, Tusi ve Devvani'de Adalet ve İktisadi Adalet

öğretilmesi hususunda sunduğu yöntemle her daim örnek alınması gereken kişilerdendir. İşin hem teorik hem de pratik kısmını aktif şekilde icra ederek eğitim metodolojisine yönelik olarak ilgililere güzel örnekler sunmaktadır.

Ebu Hanife verdiği fetvalarla hem yaşadığı zaman diliminde hem de ilerleyen yüzyıllarda çok takipçisi ve çok eleştireni olan bir alimdir. ‘Ebû Hanîfe hâiz olduğu şahsî nüfuz ve ilmî kudreti ile fıkha öyle bir istikamet verdi ki, bu ders halkasının hudutlarını aştı, hattâ kendi muhitini geçerek diğer îslâm ülkelerine yayıldı. İslâm devletinin birçok yerlerinde onun görüşünden ve düşüncelerinden bahsedilir oldu’’ (Zehra, 2005: 2). Özellikle bid’at (dine sonra eklemeler yapmak) ithamlarına maruz kalarak yıpratılmaya çalışılan Hanife, İslam tarihinde ilmiyle kendine muhalif olanların bile takdirini kazanabilmiş ender alimlerden biridir. Mezhep taassuplarına ve diğer imamıları şüursuzca savunanlara karşı ayetlerle ve hadislerle fıkıh kapsamında hak ve hukuka uygun cevaplar vermeye çalışan Hanife etkin bir külliyyat oluşturmuştur. Nitekim ‘‘İslâm hilâfeti Osmanlı Türklerine geçince, Türk’lerin resmî mezhebi Hanefilik olduğundan Ebû Hanîfe'nin mezhebi, hilâfet mezhebi halini aldı’’ (Zehra, 2005: 10). Günümüzde de takipçileri arasında ayetler bağlamında üstünlüğün takvada yani inananlarda olduğunu vurgulayan görüşleri ümmet düşüncesine sahip olanların moral kaynaklarındandır. Dikkat çekici bir husus ise Sokrates’in öğretilerinin öğrencisi Platon tarafından yazılı hale getirilip bu zamana kadar ulaşması gibi Ebu Hanife’nin de içtihad birikiminin öğrencileri vasıtasıyla bizlere ulaşmasıdır.

Önüne gelen ihtilafli hususlarda İslam’ın öngördüğü metodolojiye uygun muhakemelerden bulunan Hanife ekonomik konularda da içtihadlar gerçekleştirerek fetvalar vermiştir. Bunlardan biri de ücretlerle ilgili olandır. Ücretin iktisadi adalet açısından işin bitiminde tahakkuk edeceğini düşünürken izlenimlerine ve tecrübelerine istinaden anbean tahakkuk ile ödenmesi gerektiğini savunmaya başlamıştır (Eskicioğlu, 1979: 55). Hakka yönelik olarak zaman içinde akletmeyle en uygun olana meyleden Hanife’nin salt statik addetmeyerek değiştirdiği bu karar biçimi mühim bir örnek arz etmektedir. Bu tespitiyle sözleşmelerde ahde vefa ilkesinin titizlikle uygulanmasını ve edimin zamanında yerine getirilmesini, tespit edilen şekilde (aynı veya nakdi ya da hizmet ifası vb.) gerçekleştirilmesi hususunda adil davranılmasını salık vermiştir. İslam emirlerine riayet gösterme amacı olan bir alimin bu değerleri tereddütsüz ifade etmesi dikkat çekicidir.

Fiyat oluşumları üzerine de analizlerde bulunan Hanife’ye göre devletin fiyat dayatması zulümdür (Eskicioğlu, 1979: 81) ve fiyatlar bolluk, kıtlık durumuna göre piyasada hür iradeyle belirlenmelidir. Kar hususunda ise aşırı ve hem esnafı hem tüketiciyi hem de devleti zora sokacak fahiş fiyatlarla elde edilecek karın haksız kazanç olduğunu söylemektedir. ‘‘İslam ekonomisinde belirli bir kâr haddi yoktur... Ebu

Hanife (r.a.), mürâbaha² alış verişinde sermayeyi karşılayan kârdan fazlasını yani mislini aşan kârı meşru saymaz” (Eskicioğlu, 1979: 141).

İktisadi hayatı sevk ve idare edecek, gerekirse kontrol ederek nizamı sürekli kılacak siyaset elitinin seçimi hususunda 'Şura' müessesini savunmaktadır. ‘Halîfenin bütün müslümanların hür ve serbest seçimiyle o makama getirilmesidir. Bu seçim bir fırkaya veya bir topluluğa mahsus değildir. Adaleti icra ettikçe, dine uydukça, hatadan ve sapıklıktan uzak kaldıkça Halife sayılır” (Zehra, 2005: 189). Halifelik hususunda kavimcilik ve milliyetçilikten (Araplara, özelinde ise Kureyşlilere ait olduğu iddia edilme konusu) ziyade hak ve hukuka riayet edip İslam şartlarını hakim kılanın lider olmasını söylemiştir. Biat edilecek halifenin adil seçimlerle göreve talip olan Müslümanlar arasından belirlenmesi ve gerektiğinde azledilebilmesi her devrin temel siyasi kaidelerindedir.

Müslümanlar biat ile pasif bir bağlılıktan öte yönetimin meşruiyetinin kaynağı olmuştur. Bu yönüyle biat yöneten ve yönetilen arasında karşılıklı sorumluluk doğurmuştur. Biat ile yönetici olan Halife ümmet olan toplumdaki destek almakla birlikte onlara karşı sorumluluk ve hesap verme durumunda kalmaktadır. Biat kurumu Hz. Peygamber’in Akabe Biatları başta olmak ilk dört halife döneminde çok güçlü bir şekilde uygulanmıştır. Daha sonra hilafetin saltanata dönüşmesiyle gerçek mahiyetini kaybederek çoğu zaman sembolik olmaktan öteye geçememiştir (Aydın, 2017:53-63).

Ebu Hanife Allah’ın vahyettiği ve emrettiği ile hükmeden adil halifelerin İslam toplumunu ihya edeceğini ve zulmü ortadan kaldıracığını öngörerek sağlam bilgilerle donanmış bir liderin adaletin tecellisinin garantörü olduğunu düşünmektedir. Sadece adaleti bilmenin de yeterli olmayacağını, zulmü de idrak ederek karşısında tavır sergilemenin zorunluluk olduğunu halifelere tavsiye etmektedir. Ayrıca ‘‘Ebû Hanîfe’nin, toplumda meydana gelen kargaşalarda iyiliği emir ve kötülüğü nehyin fayda vermediği durumlarda adaleti isteyenlerin safında savaşılabileceğine dair görüşü’’ (Kızılkaya, 2012: 396) hak yanında taraf almanın gerekliliğini ortaya koymaktadır. Şirk ve küfür üzerine kurulan bir sistemin tarafı olmanın yanlışlığını yani Hz. Musa’nın değil Firavun’un yanında olmanın sonuçlarını belirterek iyiliği emreden İslam’a uyulması gerektiğini vurgular.

Dinamik bir anlayışa sahip olan Hanife’nin görüşleri Kur’an kaynaklı çağa uygun bir İslam sistemini işler kılabilen uygulamaları ihdas edebilecek Müslümanları teşvik edicidir. Müctehid şeklinde tanımlanan ve koşullara uygun, Kur’an’a dayalı olup İslam Hukuku kapsamında hükümler çıkaran alimlerin önemi günümüzde daha fazla anlaşılmaktadır. İslam aidiyeti olan, kendini Müslüman addeden ve emrolunduğu ayetlerle muamele görmek isteyen insanların güven duyup tereddüt etmeden hükmüne (içtihadına) razı olacağı Ebu Hanefi gibi alimler her daim ihtiyaç duyulan kişilerdir.

² Herhangi bir şeyi haddinde çok daha yüksek paha da satmak veya aşırı fazla oranlarda faiz yüklemek anlamına gelmektedir.

2. İbn Rüşd'te Adalet ve İktisadi Adalet

İbn Rüşd, 1126'da Cordoba şehrinde dünyaya gelmiştir. İslam hukuku ile İslam felsefesi üzerine eğitimi gerçekleştirmiştir. Buradan hareketle dinin akılcılıkla yani akletme metoduyla daha iyi anlaşılabilirliğini savunagelmıştır. İslam felsefesini ve özellikle Batı'ya daha önce aşına olmadıkları Arap filozofları ile birlikte Aristoteles'i tanıtan alim olarak bilinen (Özakıncı, 2014: 267) Rüşd, Tanilli'den hareketle Özakıncı'ya göre 1198'de ölümüyle birlikte İslam'ın altın çağının sonunun da habercisidir (Tanilli, 1991: 101-114; Özakıncı, 2014: 266).

Rüşd incelemelerini keskin aklının irdeleyici tezahürü olarak gerçekleştiren yetkin bir alimdir. Eklektik ve kümülatif ilimden yana olduğu için kendinden önce toplum ilmi üzerine konulara yoğun şekilde değinilmiş Platon'un *Devlet* ve Aristoteles'in *Etik* eserlerini eleştirel ve adeta süzgeçten geçirerek inceleme yoluna giderek İslam aleminin sorunlarına ne tür çözümler geliştirebileceğinin derdine düşmüştür (Şulul, 2009: 19). Bu entelektüel girişimin ardında yatan etken ise usu yoksayma eğilimi gösteren bazı düşünür, akım ve ekollere karşı akılcı düşünme biçimiyle kutsal metinlerin felsefi idrakinin toplumsal sorunları çözmede yardımcı olacağını düşünmesidir. Geçmişten yaşadığı çağa değin oluşan sosyo kültürel sorunların zeminini ve arka planını tespit edip çözüme yönelik rasyonel teorik öneriler üretme amacı gütmüştür. Sıklıkla kriz ve kaos ortamına neden olan asabiyyet ilişkilerini ve topluluklararası siyasi çatışmaların ardında yatan ekonomik etkenleri de Platon'un ideal devletine atıfla açıklayan Rüşd (Şulul, 2009: 250), Hz. Muhammed ile birlikte takriben dört halife döneminin de adaletin tesis edilebildiği ideal İslam dönemleri olduğunu söylemektedir. İktisadi gelişimi teşvik eden bu dönemler İslam dünyası için altın yıllar olarak tasvir edilmektedir. Şüphesiz irdelendiğinde her çağa uygulanabilecek güzel örnekleri de içinde barındırmaktadır.

İbn Rüşd, Farabi, İbn Sina gibi Müslüman filozofların çok kültürlülüğe hoşgörüsü ve insanlararası karşılıklı anlaşmada felsefi akıl yürütmelerin önemini vurgulaması (Arslan, 1999: 320) ekonomik açıdan da çok önemlidir. Doğaldır ki ticaret sadece Müslümanlar ile yapılamaz. Gayrimüslim bireyler ve toplumlarla da sürekli bir iktisadi mübadele devam etmektedir. 'Biz'den olmayanların tüketim kalıplarını ve taleplerini bilerek onların ihtiyaçlarına yönelik hem kaliteli hem de ucuz üretim yapmak satış marjlarını yükseltip toplumun gelirini artırarak refah seviyesini ideal düzeye getirecektir. Dış ticarete kendi değerlerinden taviz vermeden empati yoluyla diğer milletlerin de özelliklerini idrak edip nitelikli bir mal ve hizmet akışı ortamını tesis etmek kompleks bir takım ilişkileri gerektirir ki bunların en başında siyasi uzlaşa gelmektedir.

Karşılıklı hoşgörüsüzlük ve tahammülsüzlüğün yol açtığı konjonktürel krizlerin oluşturduğu kotalar, engeller, yasaklayıcı uygulamalar uluslararası alım satım işlemlerinde sürekliliği engelleyerek başta ilgili ülkeler olmak üzere tüm kıtayı hatta dünyayı etkileyebilmektedir. Siparişler gümrüklerde

takılıp teslim edilemediğinde hem ithalatçı ülkede oluşan mal kıtlığı ile enflasyonist süreç yaşanabilirken hem de ihracatçı ülkenin maddi kayıpları dış ticaret hadlerini bozar. İç piyasada döviz kıtlığına bağlı olarak senkronize şekilde gelir sistemi sekteye uğrar. Oluşan geçici kriz ortamı rant grupları lehine ve üreticiler, taşımacılar aleyhine iktisadi adaletsizliklere sebep verip gelir dağılımını bozar. Bütün bu silsilenin yaşanmaması için mümkünse denklik içinde uzlaşmacı tavırla siyasi ilişkiler sürdürülüp olumsuz raddeye gelinmemelidir. Şayet ne kadar arzu edilmese bile istenmeyen koşullar tezahür ederse yine zaman içinde sulh sağlanması için müzakereci yöneticiler, diplomatlar ve ilgili ülkelerdeki sivil toplum kuruluşları üyeleri aktif rol oynayarak ilişkileri düzeltebilir. Bağlamına uygun şekilde düşünüldüğünde İbn Rüşd'ün farklı milletlerin değerlerini anlamada felsefi akıl yürütmelerin sağlayacağı empatiye dayalı hoşgörü ortamı tasviri iktisadi adaletin tesisinde önem arz etmektedir.

Rüşd, *Bidaytü'l-Müctehid ve Nihayetü'l-Muktesid* (el-Kurtubî, 1991: 9) adlı çok kapsamlı eserinde İslam üzere külliyyat oluşturmuş mezheplerin sosyal, siyasal, hukuki ve iktisadi hususlarda yaptıkları içtihadları tetkik ederek karşılaştırmalı analiz yapmıştır. Rüşd bir mantık silsilesiyle hareket ederek içtihad etmede son saate (kıyamete kadar) devam edileceğini belirtmektedir (Hallâf, 1973: 66). Çünkü ona göre Hz. Muhammed'in yapabileceği içtihadlar peygamberin ömrü ile sınırlıdır ve doğal olarak onun yolundan giden müctehidler insanlık devam ettiği müddetçe Kur'an, Sünnet, icma ve kıyas ile temellendirilmiş çağa uygun çözümler sunmak zorundadır. Ekonomik adalet ile ilgili konulara mütemadiyen kitaplar şeklinde değinen Rüşd, mezheplerin aynı ve zıt olduğu görüşleri irdeleyip kendi süzgecinden geçirerek açıklamalarda bulunmuştur. 26. kitabı olan alım satım (*buyu*) kısmında mübadele esaslarına ve akdi bozan unsurlara değinmiştir. Ek olarak faiz (*riba*) ve kaçınma (*kurtulma*) şartlarını, gıda maddelerinin ticaretinde genel ve olağanüstü koşullarda nasıl hareket edilmesi gerektiğine dair açıklamalar yapmıştır. 27. kitapta ise altın gümüş borsasına ve değişimde adaleti sağlamasını öngördüğü hususlara değinmiştir. 28. kitapta peşin ile veresiye satışta (*selem*) oluşan farkların, ihtilafların, faize neden olup olunamayacağını tartışmıştır. İlerleyen kitaplarda da kar oranının ne kadar olması gerektiği, kiralama ve ücret hadleri, ödüllendirme, sermaye-kar ortaklığı, ekim-dikim-hasat ortaklıkları, şirket konuları, hak ve yükümlülüklerin bölüşümü, rehin alma ve rehni bırakma, hibe vs. şeklinde ayrı ayrı tasnif ederek kapsamlı bir eser sunmuştur. Kolaylıkla görülebileceği üzere başlı başına onlarca yüksek lisans ve doktora tezi çalışmasına konu olabilecek bu etkileyici eser, burada bağlama uygun olarak kısa bir özet şeklinde ele alınabilmektedir.

Rüşd'ün devlet yönetimi ve hayatın her alanında kadınların aktif katılımına yönetlik görüşleri Platon'dan hareketle gerçekleştirdiği analiz çerçevesinde meydana gelmektedir. Yönetimde yani hükümette yetkin filozof olan ihtiyarların bulunmasını salık vermektedir. Emevi'lerin zulmünü dayanak göstererek din adamları (veya tezahürü ruhbanlık) eliyle işlenen cürümlerin medeniyetin engelleyicisi

Hanife, Rüşd, Tusi ve Devvani'de Adalet ve İktisadi Adalet

olduğunu vurgulamaktadır. Kadınların akli, fikri, zikri, malı-mülkü, iradesi hür insanlar olduğunu ve liyakat gösterdikleri takdirde alim, kadı, fakih, müctehid, devlet lideri olabileceğini söyler. Genel hayatın neredeyse her alanında faaliyet gösterebileceğini, ticaret yapabileceğini ve ekonomik işleyişe katılarak gelir dağılımından pay alıp hanehalkının refahını artırarak toplumsal iktisadi adaletin tesisine katkı sağlayabileceğini vurgular (Sunar, 1967: 159). Günümüzde etkin şekilde gözlenen bu tespitler, Rüşd'ün yaşadığı zaman diliminde aksi durumların yaygın olmasına rağmen söylenebilmesi bakımından önemli bir cesaret örneğidir. Kadınların dini inancı ne olursa olsun sosyal ve iktisadi hayattan soyutlanması, dışlanması, işsizleştirilmesi toplumu fakirleştirici unsurlardandır.

İbn Rüşd günümüzde eserlerine istinaden müthiş bir zeka olarak kabul edilse de aktarılanlara göre yaşadığı dönemde ve ilerleyen süreçte özellikle İslam dünyasında Gazali ile mukayese edilerek ikinci plana itilmiştir (Rüşd, 2011: 9-11). İslam ile felsefeyi birleştirme veya en azından uzlaştırma çabaları takdir görmemiştir. Yaşadığı dönemde medeniyetler arası kültürel kopukluğun da etkisi göze alındığında her toplumun genellikle kendini diğer milletlerden üstün görmesi yüzünden (ki bu her daim süregelmekte) İslam üzere olmayan halkların bilgi birikimlerini reddetmeye yol açmıştır. Temel öğretiye muhalif görülebilen felsefi analizleri onu genel çizgi içinde marjinal konuma getirmiştir. Doğal olarak statükoyu koruma amacı güden yöneticiler ve ulema mensupları tarafından uzak durulması gereken bir kişi olarak telakki edilerek toplumsal zihne işlenmiştir. İslam hukuku konusunda yetkinliği bir ayrıcalık olarak görülürken felsefi yaklaşımlarının temel aldığı Aristoteles ve Helenistik felsefenin insan zihnini yoran ve itikad konusunda bilgin olmayan ortalama insanları şirk ve küfre sürükleyebilme hususu değerlendirildiğinde, Rüşd'ün benimsenmemesi makul karşılanabilir. Zira bu nedendir ki "altı yüzyıllık Osmanlı medreselerine İbn Rüşd giremiyor" (Rüşd, 2011: 25). Oysa günümüzde teknoloji ile harmanlanan bilimin oluşturduğu sanal ve gerçek bilgi ortamı Rüşd gibi alimlerin anlaşılabilirliğini artırmaktadır. Türkiye'nin hemen her kütüphanesinde ve internet ortamında İbn Rüşd eserleri ve kitaplarına istinaden yazılmış makaleler bulunmaktadır. İktisadi adaletin felsefi boyutuna yönelik içtihadlar yapma gayretinde olan bilim insanları için değerli bakış açıları sunmasıyla Rüşd değeri anlaşılmaya başlanan ve ileride muhtemelen daha fazla ilgi görececek bir alimdir.

3. Nasîrüddin Tûsî'de Adalet ve İktisadi Adalet

Nasîrüddin Tûsî 1201'de İran'ın Tus şehrinde dünyaya gelmiştir. 1274'de Kadhimiya kentinde vefat etmiştir. Tusi sosyal hayatı iyi analiz etmiş düşünürlerden biridir. Yaşadığı zaman dilimini de kapsayacak şekilde geçmişi ve geleceği içeren bir 'insanların yaşamını huzurlu, mutlu, güvenli ve adil şekilde sürdürebilmesini sağlayacak ideal toplum yapısı nasıl olmalıdır?' sistematigi üzerine çalışmıştır. Ulaştığı sonuç ise "toplumu idealleştirmek için öncelikle sosyo-ekonomik ve siyasi problemlerin halledilmesi gerekmektedir. Kamilliği sağlayacak bir başka husus ise toplumda adaletsizliğin, haksızlığın

ve hoşnutsuzluğun ortadan kaldırılmasıdır’’ (Yılmaz, 2008: 23). Tusi sosyal ahengin ve sürdürülebilirliğin, birlikte yaşamın teminatı olan dini, iktisadi, hukuki ve siyasi yapının oluşturulup geliştirilmesini vurgular. Uyarı olarak aksi durumda toplumsal çöküşün, bölünmenin ve dağılmanın kaçınılmaz olduğunu söyler.

Tusi, toplum teşekkülüne mikro olarak bireyden başlar. Çocukluktan itibaren iyi yetişmiş insanın değerini vurgulamaktadır. Ona göre küçüklükten itibaren iyiye yönelip kötüden sakınmayı öğrenmek erdemdir. Bunun yanında dini görevlerini bilen ve onlara uyan, eğer olumlu davranışlar sergilerse teşvik edileceğini ve ödüllendirileceğini, olumsuz yönelimler sonucunda ise cezalandırılacağını kavrayan çocuk büyüdüğünde ahlaklı bir insan olur (Tusi, 2007: 207-208; Güneş, 2014: 63). Ahlak bilinciyle donanımla yetiştirilen nitelikli kişilerin ilk eğitimlerini aldığı yer ise ailedir. Tusi, bireylerin temel bilgileri alıp asli yaşam özelliklerini kazandığı aileye önem verir. Ailelerden oluşan köy ve şehirlerin, kişisel gelişim için insanlara sunduğu nimetlerle sosyo-ekonomik dinamizmi sağladığını belirtir. Birlikte yaşamın getirdiği zorluk ve kolaylıklarla işbölümü ve uzmanlaşma temelli dayanışmanın kaçınılmaz olduğunu söylemektedir. Hayatın gerekliliklerine bağlı oluşan bu durumu inceleyen bilim dalına ise ‘*ıçtimaiyat hikmeti* (toplum bilimi)’ demiştir (Taştan, 2001: 154-155). Tabandan tavana, mikro bireyden makro topluma değin kapsamlı ilişkiler ağını ortaya çıkaran bu yapı, Tusi için cezbedici olduğu gibi her sosyal bilimcinin de temel ilgi alanıdır. Zira açıklamalarda da görüldüğü üzere sağlıklı ve yetkin insanlardan oluşan halklar sosyal, siyasal ve iktisadi hayatın kalitesini yükseltmektedir.

Ekonomik adalet ihtiyaç ve talebinin ne zaman hasıl olduğu yönünde Tusi, kendine zihinsel altyapı oluşturan Aristo ve Miskeveyh gibi filozoflara benzer görüşler öne sürmektedir. Ona göre zaruretlerden doğan toplumsal iş yükünün ve menfaatlerin bölüşümünde aslanan sevgidir. Adalet öncel olan, yokluğunda ise sitem ile arzulanan ve fakat bulunamayan sevgi, pozitif anlamda birlikteliğin mihenk taşıdır (Miskeveyh, 2013: 247; Taştan, 2014: 107). Merkezileşerek hiyerarşik yapı oluşturma eğiliminde olan tüm organizasyonlar göstermektedir ki kurumları ve bürokratlarıyla iyi dizayn edilmiş bir devlet yapısı ancak sevgi bağının sekteye uğradığı, hak talebinin sadece meşru ve muktedir bir üst otorite tarafından sağlanabileceğine inanıldığı zaman ortaya çıkar.

Genel durumun kaos ve kriz olduğu zamanlarda insanların bir şekilde paylaşımında çıkar çatışması yaşamaya başlaması sevgi ortamını bitirir. Fakat Tusi’ye göre bir sevgi çeşidi de vardır ki bu da devletin tüzel kişiliğinden öte onun insan sureti olan hükümdar ile tebaası arasında oluşan sevgi bağıdır. Farklı dönemlerde değişik koşullarda geniş halk kitlelerinin hürmetini kazanarak büyük bir sevgi ve bağlılıkla başa gelen hükümdarların yıkımını siyasi değil ekonomik etkenler oluşturmuştur. İşte tam da bu nedenle iktisadi adaleti sağlamak, çıkar odaklı, haklı ve fakat negatif söylemli adalet isteklerini öteleyerek sevgi ortamını oluşturur.

4. Celaleddin Devvanî'de Adalet ve İktisadi Adalet

Celaleddin Devvanî 1426'da Kazerun'da doğmuştur ve yine aynı şehirde 1502 yılında vefat etmiştir. Kelamcılığı ve felsefe yetkinliğiyle İslam dünyasında farklı bir yer edinmiştir (Turgut, 2014: 453). Yaşadığı dönem boyunca ve sonraki çağlarda da özellikle İslam coğrafyası başta olmak üzere yazılarının ve düşüncelerinin ulaştığı her yerde takdir edildiği gibi eleştirilere de maruz kalmış bir düşünürdür. Devvani, eserlerinin tercümeleleri vasıtasıyla Osmanlı eğitim kurumlarına fikir anlamında girmekle birlikte Eş'ari düşünce sistematığının izlerini de beraberinde getirmiştir. Öyle ki kelam ve tasavvuf yönü ağır bassa da zaman içinde özellikle İslam dünyasında felsefeye ilgi duyanların kitaplarına başvurduğu isimlerden biridir (Akman, 2017: 867-869). İslam'da iktisadi adalet konusuna dair görüşlerine başvurulması faydalı olan alimler arasındadır.

Devvani'ye göre devleti yönetebilecek yapılanma içerisinde filozoflar ile birlikte yetkin, kemale ermiş kişiler ön plana çıkmaktadır. Alimler normal şartlarda sadece eğitim ve danışma kısmında yer alırken eğer kendilerini siyasi hususlarda da geliştirebilirlerse seçkin hükümdar sınıfına dahil olabilirler (Oktay, 2005: 289). Toplumun gereklerine vakıf olan, meşverete önem veren filozoflar ve yöneticilerin adaletle idare etme hususunda diğer sınıflara oranla daha layık olduğunu düşünmektedir. Geniş perspektifte değerlendirildiğinde alimlerin çoğu zaman normatif ön kabulleri ve veri setleri bulunmaktadır. Bu bağlamda diğer değerler manzumeleri üzerine müzakere etmeleri, uzlaşma sağlamaları zordur. Oysa siyasi kabiliyete sahip, manevra yeteneği yüksek, empati gücü ile objektif davranabilen, toplumsal mutabakat için itidali ön planda tutan yöneticiler devleti yönetmeye daha ehil olarak addedilebilirler.

Devvani, çağının konjonktürüne istinaden mevcut devlet teşekkülü olan monarşi içinde tek (sultan, han, kral, imparator vs.) hükümdarın organizasyonu oluşturup mutlak anlamda idaret ettiği yapılanmanın adaleti sağlamaya en uygun sistem olduğunu düşünmektedir (Siddiqi, 1986: 178-179). Hükümdarın konumundaki kişinin adaleti kapsamlı düşünmesi gerektiğini söylerken aldığı her kararda getiri ve götürüleri hesaplamasının, acele karar verip hataya düşmemesinin önemini vurgulamaktadır. Yönetici, Allah'ın rızasını elde etmeye yönelik olarak hem kendi hem de herkes için dine uygun işler yapılmasına fırsat verecek ortamı oluşturmakla görevlidir. Bu bağlamda iman edenler arasında vahye uyan ve şuraya dayalı, gayrimüslimler içinse çoğulculuğa ve diğer dini inançların varlığına en üst düzeyde hoşgörü gösterilebilen toplumu sürekli kılacak bir bürokrasi oluşturmayı tavsiye etmektedir. Devvani sosyal hayatın dinamik olmasına ve baskıdan uzak, ekonomik canlılığı teşvik eden politikalar geliştirilmesinde başat faktörün kral olduğunu söylemektedir. Bu görüşüyle her devirde meşru liderin asli görevinin güvenlik-özgürlük dengesiyle adil ortamı tesis etmek olduğunu gözler önüne sermektedir.

Devvani'ye göre iktisadi adalet, ekonomik ilişkilerin gerçekleştiği toplumda cemiyet dediği halk içindeki belli sınıflar ve inançlar temelinde belli çıkarları, aidiyetleri olan kesimlerin çatışmalarının engellenmesiyle sağlanabilir. Adaletin iktisadi boyutu da malların değişimi, ticareti işlemlerin tezahürü, gelirin dağılımı ile ilgilidir. Ekonomik adaletin tesisi noktasında yetkili makam doğal olarak sultandır. Cemiyetteki tabakaların kavgasını önlemekle görevli sultanın adalet taksimine insanlar razı gelmelidir ve diğer kesimlerin haklarına saygı göstermelidir (Devvânî, 1898: 266-283; Anay, 1994: 368). Adalet sisteminin teşekkülünü ise yasa (namus), idareci (hakim), para (dinar) ve bunların organizasyonunu sağlayarak uyum içinde işlemlerini sağlayan üst otorite devlet, hükümdarı ise sultandır (Devvânî, 1898: 234; Anay, 1994: 346). Devlet kavramının içinin doldurulması çağın gereklerine istinaden sultanın ve ona bağlı hiyerarşik yapılanmanın teşekkülü şeklinde olmaktadır. Para basma, vergi salma, yargılama, ekonomik ilişkileri düzenleme, denetleme hak ve yükümlülükleriyle devlet aygıtı halk nezdinde sultanın varlığıyla anlam kazanmaktadır.

Sonuç

Yaşadıkları dönemlerin koşullarına bağlı olarak benliklerinde, ailelerinde, dost meclislerinde, medreselerinde ve toplumlarında *İ'lay-ı Kelimetullah*'ı idrak edip eyleme geçirme amacı güden Hanife, Rüşd, Tusi ve Devvani etkin birer düşünür olarak hem kendi zamanlarında hem de ilerleyen çağlarda adalet ve iktisadi adalet üzerine fikir geliştiren insanlara önemli bilgiler bırakmışlardır. İslam'ın mahiyetini ve kapsamını iyi analiz eden bu isimler takipçilerine sundukları eserler sayesinde İslam'ın kurallarıyla ve uygulanışıyla hayatta egemen olmasına yönelik oluşturulan sosyal, siyasi, hukuki ve iktisadi içtihad literatürüne katkıda bulunmuşlardır. Özellikle Ebu Hanife'nin Kur'an ve sünnet bağlamında verdiği hükümler ile bunları yol, yordam ve yöntem olarak benimseyen öğrencilerinin nesiller boyu ilim aktarımı sayesinde günümüzde hala yoğun biçimde takipçi bulan bir mezhep ortaya çıkmıştır ki Türkiye, Mısır, Pakistan ve Bangladeş gibi ülkelerde halkın kayda değer bir bölümü kendilerini bu mezhebe ait hissetmektedir. Daha önce de belirtildiği üzere bu düşünürlerin yapıp ettiklerini Allah'ın emirlerini, yasaklarını, salahiyetlerini öğrenme ve tatbik etme bilinciyle ortaya çıkardıklarını irdelemek gerekmektedir. Onların amacı Allah'ın rızasına nail olmayı mümkün kılacak eylem biçimlerinin icra etmektir. Dolayısıyla Hanife, Rüşd, Tusi ve Devvani'yi İslam'ın temsilcileri yahut bayraktarları değil; Allah'ın ve resullerinin çizdiği dosdoğru yoldan gitmeye çalışan ve o yola tabi olarak faaliyetleriyle, eserleriyle, içtihadlarıyla ve diğer tüm davranışlarıyla Müslüman, Mümin, Muttaki bir insan olmaya çalışan kişiler olarak görmek gerekir.

Allah'ın indirdiğine dayalı bir yönetim anlayışının hüküm sürdüğü toplumlarda sultan, padişah, kral ve onların bu monark özelliklerine ek olarak halife ünvanına sahip oldukları bir egemenlik sisteminin geçerli olduğu dönemlerde yaşamını sürdüren bu düşünürler, eserlerinde çağlarının ruhunu

Hanife, Rüşd, Tusi ve Devvani'de Adalet ve İktisadi Adalet

yansıtmaktadırlar. Şura bilincinin sosyal, siyasi, hukuki ve iktisadi kararlarda aktif hale getirilmesi için verdikleri mücadele onları kimi zaman alim kimi zaman da zararlı kişi konumuna sokmuştur. *Bidat* kavramının içeriği ve kapsamı bu çalışmayı aşsa bile bu isimlerin ortaya koyduğu görüşler ve verdiği hükümler bazen içtihad bazen de bidat olarak değerlendirilmiştir. Nitekim Rüşd'ün *Bidayetü'l-Müctehid ve Nihayetü'l-Muktesid* adlı eseri bu süreci gözler önüne sermektedir. Günümüz çok kültürlü, çok dinli heterojen toplumlarının yapısında ve liberal, demokratik hukuk devletlerinin sistemi içerisinde anlaşılması zor görünen Hanife, Rüşd, Tusi ve Devvani öğretileri her halükarda bütüncül bir mahiyette kapsayıcı olmasa da takipçileri arasında büyük değer atfedilen külliyatlardır. Dolayısıyla sosyal bilimcilerin yaşadıkları toplumları idrak edebilme adına onların fikirlerini ve eserlerini iyi analiz edebilmesi güncel durumlarda ve gelecek perspektiflerinde algı düzeylerini genişletecektir. Sosyal ahengi pekiştirecek karşılıklı uzlaşma ortamını, adaleti ve iktisadi adaleti tesis edecek kurumsal yapıyı inşa etme hususunda Hanife, Rüşd, Tusi ve Devvani'nin görüşleri dikkatle incelenmesi gereken öğeler sunmaktadır.

Kaynakça

- Akgündüz, A. (1986). *Mukayeseli İslâm ve Osmanlı Hukuku Külliyatı*. Diyarbakır: Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları.
- Akman, M. (2017). Kelâm Bağlamında Mûsâ Kâzım Efendi ve “Zevra ve Hevra” İsimli Esere Yaptığı Tercüme Ve Şerhin Sadeleştirilmesi. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 10(50), 863-881. doi:<http://dx.doi.org/10.17719/jisr.2017.1717>.
- Anay, H. (1994). *Celâleddin Devvânî, Hayatı, Eserleri, Ahlâk ve Siyaset Düşüncesi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Temmuz 8, 2017 tarihinde https://www.academia.edu/5164400/CELALEDD%C4%B0N_DEVV%C3%82N%C3%8E_HAYATI_ESERLER%C4%B0_AHL%C3%82K_ve_S%C4%B0YASET_D%C3%9C%C5%9E%C3%9CNCES%C4%B0_Yay%C4%B1mlanmam%C4%B1%C5%9F_Doktora_Tezi adresinden alındı.
- Arslan, A. (1999). *İslam Felsefesi Üzerine*. Ankara: Vadi Yayınları.
- Aydın, E. (2017). *Bediüzzaman Said Nursi'nin Eserlerinde Din-Siyaset İlişkisine Dair Bir İnceleme*. Marmara Üniversitesi, SBE, Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- Aydın, E. (2018). Erken Dönem Hilafet Örnekleri Işığında İslam'da Demokratik Bir Hilafet Tasavvuru Mümkün Mü?, *Muhafazakar Düşünce Dergisi*, (54), s.73-95.
- Ed-Devvânî, E. A. (1316/1898). *Ahlâk-ı Celâlî*. Leknev: Matbaa-i Münşi Nevl-i Kişver.
- El-Kurtubî, E.-V. M.-H. (1991). *Bidayetü'l-Müctehid ve Nihayetü'l-Muktesid*. İstanbul: Beyan Yayınları. Kasım 25, 2016 tarihinde <https://tevhiditedrisat.files.wordpress.com/2010/07/bidayetul-muctehid.pdf> adresinden alındı.

- Eskicioğlu, O. (1979). *İslam Ekonomisinde Gelir Dağılımı*. İzmir: Atatürk Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi. <http://www.enfal.de/gelir%20dagilimi.pdf> adresinden alındı.
- Güneş, M. Y. (2014). Tedbîrî'l-Menzil Literatüründe Çocukların Eğitimi. *III. Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi*. II, s. 57-74. Sakarya: İlmi Etüdler Derneği. Haziran 29, 2017 tarihinde https://www.academia.edu/19622522/Tedb%3%AEr%C3%BC_1-Menzil_Literat%C3%BCr%C3%BCnde_%C3%87ocuklar%C4%B1n_E%C4%9Fitimi adresinden alındı.
- Hallâf, A. (1973). *İslâm Hukuk Felsefesi*. (H. Atay, Çev.) Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları. Kasım 15, 2016 tarihinde <http://kitaplar.ankara.edu.tr/dosyalar/pdf/589.pdf> adresinden alındı.
- Kızılkaya, N. (2012, Nisan). Oryantalist Literatürde Ebû Hanîfe (v. 150/767) Algısı. *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*. (19), s. 373-397. Ekim 9, 2016 tarihinde <http://www.islamhukuku.com/uploads/sayilar/islam%20hukuku%20dergisi%2019545.pdf> adresinden alındı.
- Miskeveyh, İ. (2013). *Tehzîbu'l-Ahlâk*. İstanbul: Büyüyenay Yayınları.
- Oktay, A. S. (2005). Fahri Unan, İdeal Cemiyet, İdeal Devlet, İdeal Hükümdar-Kınalı-zâde Ali'nin Medîne-i Fâzıla'sı. *Dîvân İlmi Araştırmalar Dergisi*. (18), 281-294. Temmuz 6, 2017 tarihinde <http://www.divandergisi.com/downloadPDF.aspx?filename=182.pdf> adresinden alındı.
- Özakıncı, C. (2014). *Çoktanrıçılıkta Yahudilikte Hıristiyanlıkta Gericilik ve İslamda Bİlimin Yükselişi ve Çöküşü* (18. b.). İstanbul: Otopsi Yayınları.
- Rüşd, İ. (2011). *Din - Felsefe Tartışması* (2. b.). (H. Portakal, Çev.) İstanbul: Cem Yayınevi.
- Siddiqi, B. H. (1986). Celâleddin Devvânî. (E. Yüksel, Dü.) *Atatürk Üniversitesi İlâhiyât Fakültesi Dergisi*. (6), 175-180. Temmuz 6, 2017 tarihinde <http://e-dergi.atauni.edu.tr/atauniilah/article/view/1020004564/1020004384> adresinden alındı.
- Şulul, C. (2009). *İbn Rüşd'ün Siyaset Felsefesi*. İstanbul: İnsan Yayınları.
- Tanilli, S. (1991). *İslam Çağımıza Yanıt Verebilir mi?* İstanbul: Say Yayınları.
- Taşan, Z. (2014). İbn Miskeveyh ve Nasîruddin Tûsî'nin Siyaset Felsefelerinde Adalet-Sevgi İlişkisi. *III. Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi*. II, s. 101-110. Sakarya: İlmi Etüdler Derneği. Haziran 22, 2017 tarihinde https://www.academia.edu/19622485/%C4%B0bn_Miskeveyh_ve_Nas%C3%AEruddin_T%C3%BBs%C3%AE_nin_Siyaset_Felsefelerinde_Adalet-Sevgi_%C4%B0li%C5%9Fkisi adresinden alındı.

Hanife, Rüşd, Tusi ve Devvani'de Adalet ve İktisadi Adalet

- Taştan, A. (2001). Nasreddin Tusi: Hayatı, Eserleri, Din ve Toplum Görüşü. *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. (11), 154-168. Haziran 29, 2017 tarihinde <http://www.acarindex.com/dosyalar/makale/acarindex-1423879973.pdf> adresinden alındı
- Turgut, A. K. (2014). Devvani ve Enmuzecu'l-Ulum Adlı Eseri. (A. ULAŞ, Dü.) *Ekev Akademi Dergisi*. (59), 443-456.
- Tusi, N. (2007). *Ahlak-ı Nâsırî*. (A. Gafarov, & Z. Şükürov, Çev.) İstanbul: Litera Yayınları.
- Yılmaz, R. (2008). Büyük Türk Düşünürü Nasreddin Tusi'de İdeal Toplum Anlayışı. *Journal of Qafqaz University*. 1(22), 13-24. Eylül 25, 2016 tarihinde http://journal.qu.edu.az/article_pdf/1016_591.pdf adresinden alındı.
- Zehra, M. E. (2005). Ebu *Hanife*. (O. Keskiöglü, Çev.) Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.